

АЛТЕРНАТИВНИ СТРАТЕГИИ ЗА ПРИОБЩАВАНЕ НА ДЕЦА С МНОЖЕСТВО УВРЕЖДЕНИЯ

Петя Вълчева Михайлова

ALTERNATIVE STRATEGIES FOR INCLUSION OF CHILDREN WITH MULTIPLE DISORDERS

Petia Valcheva Mihailova

Abstract: The article is dedicated to some alternative strategies for inclusion of children with multiple disabilities into different micro-environments. The implementation of the principles of inclusive education is critically monitored. Attempts are being made to ask important questions about social inclusion, whose answers are still pending. Some guidelines have been outlined for achieving positive results regarding the behavior and communication of this group of children.

Key words: alternative strategies, inclusion, children with multiple disorders

Обучението и възпитанието на деца с различни психо-физически нарушения е проблем, към който обществото е проявявало различно отношение през годините на своето историческо развитие. Хуманността към тези лица (деца и възрастни), разбирането на техните трудности и проблеми, свързани с нормалното им функциониране в социума, винаги са били белег за цивилизованост и достигната степен на чувствителност на обществото.

Промените, които настъпиха в специалното образование през последните години, внесоха нови тенденции в организационно-функционалната му структура. Политическите, икономическите, социалните, институционалните и управленски параметри на тези промени се опитаха да представят в нова светлина изискванията към грижите за обучението, възпитанието и социализацията на децата с атипично развитие. Ясното разграничаване на нарушенията и прецизната диагностика позволяват всяка категория деца с особености в развитието да бъде изследвана в дълбочина, както в медицински, така и в психо-педагогически аспект.

Като част от системата на образованието специалното образование също търпи определени промени. Задачата за образованието на децата с увреждания се вписва в периметъра на приоритетните задачи, определени от парадигмата за разбирането на мястото и ролята на всеки индивид в обществото. Принципите на приобщаващото образование, включени в Държавния образователен стандарт за приобщаващото образование (НАРЕДБА за приобщаващото образование, 2017), категорично определят, че:

– всяко дете е уникална личност със своите качества, интереси, способности и образователни потребности;

– всяко дете има право на равен достъп до образование (до обикновените детски градини и класове, които да му осигурят обучение, насочено към неговите потребности);

– всяко дете с особености в психо-физическото развитие има право да се обучава по индивидуални образователни програми, съобразени с неговите ресурси.

Тези и други трактовки се коренят в историческото развитие на обществото или отразяват тенденции, концепции и практики от съвременното за бъдещото развитие на тези деца в позитивен план.

За съжаление подобни добри намерения не винаги получават оптимална реализация в непосредствената педагогическа практика. Възникват въпроси от различен характер:

– Какво се случва с конкретния ученик с различни нарушения, който се обучава в даден клас на общообразователното училище?

– Как се отразява процесът на общуване с неговите връстници в неформален план върху неговата психика?

– Приема ли се ученикът с множество увреждания като равностоеен партньор във всички дейности в условията на училищната и извънучилищната среда?

– Доколко учебното съдържание в общообразователното училище е достъпно и разбираемо за ученика със специални комуникативни потребности?

– До каква степен тревожното и агресивно поведение на тези деца, съпътстващо ежедневието им, е бариера, която не позволява да бъдат правилно разбрани и пречатства успешната им социализация.

На всички тези въпроси все още не се откриват отговори. Това се отнася както за случващото се в образователната институция, така и извън нея. Разбирането, че приобщаването на децата с множество увреждания ще се осъществи спонтанно, не се вписва в реалните възможности на такова дете и може да доведе до деформация на цялостния процес на неговото развитие. В случая се пропускат изключително важни, съществени страни, както по отношение на особеностите в психо-физическото развитие на ученика с увреждане, така и относно стратегиите за тяхното обучение, терапия и приобщаване, като цяло.

Както беше отбелязано, в обекта на приобщаващото образование се включва и категорията деца с множество увреждания. На децата от разглежданата група са посветени разработки от различни автори (Цветкова, 2015; Георгиева, 2019; 2017; В. Н. Чулков, 2000; Alper, 2002). Множеството увреждания са тези, при които се манифестират две или повече увреди, като всяка от тях се характеризира със специфична симптоматика. Изведените класификационни модели се основават на различни критерии. Най-значими от тях са: степен на проявление на уврежданията, възраст на настъпване на нарушенията, комбинация от увреждания. В контекста на последния критерий могат да се обособят варианти на комбинираност на повече от две нарушения:

- Увреден слух, нарушено зрение, умствена изостаналост;
- Детска церебрална парализа (ДЦП) с умствена изостаналост и дизартрия;
- Сензорно увреждане, соматично заболяване, обучителни трудности;
- ДЦП, дизартрия, езиково разстройство;

- ДЦП, зрително-пространствена диспраксия и нарушение в математическите умения;
- ДЦП с епилепсия и общо изоставане в развитието;
- Атипичен аутизъм с тежко умствено изоставане;
- Атипичен аутизъм с тежко езиково разстройство;
- Хиперактивно разстройство, съчетано с умствена изостаналост и стереотипни движения.

Твърди се, че децата с множество увреждания са една изключително разнородна група по отношение на възраст, способности, интереси и опит, които се отличават с характеристики, по-съществени от които са: трудности в обучението, трудности в създаването и поддържането на социални контакти, включително приятелски взаимоотношения, затвореност и изолираност. Специфичните особености на децата с множество увреждания пораждаат специални потребности, изискващи приложението на такива методи и средства за обучение и терапия, чието съдържание да бъде релевантно на тяхната уникалност. Както отбелязва Д. Георгиева (2019) „без съмнение за тези деца е необходима индивидуална селекция на стратегии за комуникация.

Тук са предложени **стратегии и техники** за обучение на деца с множество увреждания (с доминираща аутистична симптоматика), които биха могли да резултират положително върху тяхното поведението и комуникация.

1. **Проучване на сензорните възприятия и дефицити на конкретното дете.** Полезно е чрез многократни наблюдения и получаване на информация от родителите и специалистите, работещи с детето, да се установят обектите, предметите, явленията, които предизвикват у него страх и раздразнение. Това може да са незначителни за околните звуци, храни, предмети (например, пяната при миенето на ръцете, шумът от прахосмукачката, звукът от радио и др.). Наложително е тяхното отстраняване или редуциране на произвеждания от тях ефект.

2. **Въвеждане на новите и непознати за детето обекти и събития бавно, постепенно и на части.** Ако в групата предстои да се адаптира дете, за което се знае или предполага, че е с прояви, характерни за децата от аутистичния спектър, са необходими особено внимание и търпение при предявяване на изискванията. В началото е добре да се осигури време за опознаване на новата среда и приспособяването към нея. След убеденост, че детето е спокойно, може да се пристъпи към въвеждане на правила и отделни фрагменти на дневния режим. Приема се, че това отнема време. Дейностите по приобщаването ще останат за по-следващ етап.

3. **Използване на всякакъв вид визуално подкрепление:** символи, картинки, визуални разписания на дейностите за деня, визуални подсказки за груповите правила. Децата с множество увреждания често имат затруднения с разбирането и осмислянето на вербално представена информация. Може да изминат дни в безуспешни опити за обяснения на събитията, в резултат на което възрастният не е застрахован от обезкуражаване, от което детето ще се обърка още повече. Визуалната информация предлага повече възможности за разбиране и изпълнение на инструкцията. Подобни разписания се използват и тогава, когато се цели обучение в самостоятелност, в ежедневни умения (самообслужване, хигиенни навици, различни рутинни дейности).

4. **Осигуряване на подкрепа на детето в овладяването на социални умения.**

Децата с нарушения от различен характер често демонстрират раздразнимост от присъствието на други деца, не се интересуват от тях, отдалечават се, играят сами. Целта е да бъдат подпомогнати в приемането и разбирането на другото дете. В първите дни, седмици от адаптацията в детската група/клас е допустимо позволение на детето да се дистанцира от групата/класа. Това е необходимо, за да се почувства сигурно и спокойно, да приеме новата физическа и социална среда. Не трябва да се допуска обаче това да се превърне в ежедневие. Веднага щом детето се държи видимо по-спокойно с възрастния, е добре да се започне с приобщаването към микросредата. Удачно е винаги да има предвиден за работа материал – адаптиран според възможностите му. Насърчаването да седне до другите, дори само за да ги наблюдава, е основна дейност в реализацията на принципа за приобщаването на детето с множество увреждания.

5. Осъществяване на поддръжка при формиране на умения за съвместна игра. Почти всяко дете с аутистични прояви има своята любима игра. Често тя е стереотипна. Използването на водеща мотивационна дейност и предпочитана игра на детето за неговото приобщаване е основна цел. В началото е необходимо да се правят опити за приучване за съвместна игра с възрастния (например, разменяна на играчки). Тази дейност е полезна за усъвършенстването на превербалната способност за редуване на партньорите. Използват се фрази от типа: „Мой ред.“, „Твой ред.“, „Мой ред.“ Чакаш!“, „Твой ред“. Включването на друго дете в редуването, взаимодействието първо с едно, на по-късен етап – с две и повече деца, генерализирането на уменията в по-голямата група са поредни стъпки в прилагане на стратегията.

6. Взаимодействие с детето, а не с неговия асистент. Социалният асистент присъства в групата, за да съдейства на детето при настъпили затруднения. В пряката си интеракция с детето специалистът следва да се обръща към детето и само, когато е необходимо, асистентът да подпомага неговото участие. Той може да го подкрепи в даването на адекватен отговор, но не и да отговаря вместо него. Прието е асистентът да помогне детето в искането на желан обект по социално приемлив начин, но не и да го поиска вместо него. Може да го подкрепи в осъществяване на взаимодействие с децата, но не и да го замества в тази дейност.

7. Редуциране на средствата за успокояване. От особена важност е следването на сигналите, които детето изпраща с поведението си. Ето защо е логично преоценяването на потребностите и възможностите на детето с множество увреждания независимо от предварително структурираната индивидуална програма и формулираните в нея задачи. Специалистът трябва да се съобразява с напредъка му в поведенчески и емоционален план. Ако в началото то е имало потребността от успокояване по определен начин и целта в групата е била то да се научи да приема другите деца, на по-късен етап целта ще придобие друго измерение – приобщаване в общите дейности. Стремещът към напредък предполага осигуряване на възможности за реализацията му.

8. Обогаляване на сетивния опит. За децата с комбинирани нарушения са подходящи сензо-моторните кръгови занимания, предоставящи им тактилна, вестибуларна и проприоцептивна стимулация. За целта са необходими уреди и средства за баланс и равновесие, малък трамплин, големи терапевтични топки, валяк – преса, тежко одеяло, фолио, ликра и др. Продължителността на сесията е около 15-20 минути, което се счита за достатъчно при удовлетворяване на сензорните потребности на детето

и подобряване на концентрацията на вниманието.

Известно е, че обучението в комуникация при деца с различен тип нарушения се предшества от терапия с цел преодоляване на неприемливи поведенчески модели.

Поведението и неговите проявления не се случват във вакуум. То се появява в определен социален контекст и се реализира в определен модел, защото се стимулира или поощрява по определен начин. Прекратяването на дадено поведение означава налагането на нечии лични ценности над ценностите на комуникативния партньор. Затова преди да се елиминира или коригира дадено поведение, е необходимо наличие на сигурност, че подобна дейност би подобрила качеството на живот на детето и неговото семейство или на хората, които общуват с него през по-голямата част от деня, като децата от групата, учителите, специалистите, обслужващия персонал.

Поведението се определя като социално неприемливо, когато не отговаря на социалните норми и изисквания, не съответства на конкретната ситуация, има негативен, неприятен или нараняващ характер.

В основата на редуциране на неприемливи поведенчески модели лежат основополагащи **принципи**:

- **Извършване на съвместни действия между родители, близки, специалисти, учители.** Всички лица от обкръжението на детето следва да участват в процеса на корекция на поведението и това да се прави по един и същ начин. В противен случай промяната би имала временен, краткотраен или избирателен характер.
- **Въвеждане на правила и изисквания.** Това е позитивен подход – независимо дали правилата ще бъдат въведени устно или визуално, те са абсолютно задължителни, като основният им акцент е върху това не какво да не прави, а какъв алгоритъм точно да следва детето.
- **Уеднаквяване на изискванията.** Липсата на противоречия между родителите, учителите и специалистите, работещи с детето, води до по-лесно спазване на изискванията и до по-голяма ефективност от тяхното въвеждане. За целта изключително полезно е провеждането на съвместни срещи и конференции, на които се дискутира, коментира и обсъжда тази тема.
- **Постоянство в изискването относно спазване на правилата.** В повечето случаи една промяна на поведението изисква много време и достатъчно търпение от страна на възрастните.
- **Конструиране на дневен режим/разписание.** Това осигурява информираност и подготвеност за предстоящото събитие или за евентуална промяна, с което детето получава сигурност и спокойствие, което от своя страна често намалява вероятността за възникване на негативизъм.

Преди започване на конкретна промяна или корекция е необходимо неприемливото поведение да бъде подложено на анализ. Най-важният въпрос, на който трябва да се отговори, е защо детето реагира по този начин, каква е причината за конкретното поведение. Съществуват различни **методи за анализ на поведението**. Един от тях е **методът „Айсберг“**, чието название е аналог на природното явление. Както над водата се намира само малка, видима част, а по-голямата е скрита под водата и не се забелязва, така и съдържанието на този метод е свързано с показване и описване на конкретното поведение и вероятните причини за възникването му. След

първоначалната хипотеза, наблюдението и точният анализ стават ясни факторите, обуславящи специфичните прояви.

Друг използван метод е **методът „STAR”**, чрез който също се описват и онагледяват четирите основни момента при анализа на дадено поведение, а именно: действия (actions), обстановка (setting), подбуди (triggers), резултати (results).

Удобен за използване при отчитане на поведението е и **табличният формат**, при който основните елементи, които трябва да се проследят, са предпоставките, поведението и последствията. На практика се изисква регистриране на точното време, в което се проявява поведението и получаване на отговори на въпросите: Какво се случва преди това?, Какво направи тогава?, Какво се случи после?

Подобен, но по-подробен и в повечето случаи използван за анализ на по-сериозни проблеми, е **„АВС-анализът“**. Отново в табличен вид се нанасят времето на наблюдението, контекста и дейността, предпоставките, проявеното поведение, последствията, реакцията на детето и интензивността на поведението. Независимо от това, коя форма за анализ и оценка на поведението се използва, не трябва да се забравя, че тя се прилага индивидуално за всяко дете. Понякога се откриват различни причини за едно и също поведение в различни ситуации, както и обратният вариант. Основният метод, който се използва при всеки един от тях, е наблюдението. Важно е да бъде регистрирана честотата, продължителността и интензивността на поведението. Всичко това е необходимо да бъде описано точно и ясно. Неточните формулировки могат да се интерпретират по различен начин и да се асоциират с широк поведенчески обсег.

По-известни **начини и техники** за управление и корекция на неприемливо поведение, даващи резултат в практиката, са:

- Стратегията „Какво да прави, а не какво да не прави детето“;
- Игнориране на неприемливото поведение;
- Стратегията „Първо ....., после ....., („Ако ....., ще .....)“;
- Позитивно затвърдяване;
- Моделиране на алтернативно поведение;
- Предлагане на модел (образец);
- Използване на похвала, поощрение, награда (възнаграждаване на усилия, а не само на резултати);
- Конкретизация, а не генерализация на поведението и последствията;
- Предварително обясняване на последствията;
- Информирание за предстоящи събития и дейности.

В унисон с описаните алтернативни стратегии се предлагат няколко **практически съвета** за оптимизиране на поведенческите прояви:

- Започвайте всяка молба или инструкция с името на детето.
- Говорете бавно, ясно, кратко и използвайте глас с подходяща интонация.
- Бъдете на разстояние 1 метър.
- Отправяйте всеки път директно само по една молба.
- Предупреждавайте преди да смените дейността.
- Използвайте повече молби за започване, отколкото за спиране на дейността.
- Осигурете достатъчно време на детето да се адаптира към ситуацията.
- Променяйте обстановката.

- Регистрирайте доброто поведение на детето и го възнаграждавайте веднага. По-ефективно е използването на награди, похвали и поощрения, които да го мотивират, отколкото прилагането на наказания. Една ситуация е удовлетворителна, ако детето повтори действието, за да получи награда. Наградите и поощренията трябва да бъдат: силни, своевременни, системни и привличащи вниманието. За награда биха могли да се използват: храна/напитка, прояви на внимание, знак/символ (метаезик), вербална похвала, любима дейност/игралка. Тъй като наградите трябва да носят удовлетворение, е необходимо да се извършва наблюдение на детето и на тази основа – изготвяне на списък с любимите му храни, предмети, дейности, както и събиране на информация от неговите близки. Много важно при използването на наградите е те да са винаги свързани със социална похвала. Ако са предметни, е желателно те постепенно да отпаднат, докато остане социалната похвала. Отначало да се предявяват постоянно, а след това от време на време да се използват за моделиране на поведението.

- Използвайте конкретни, а не абстрактни или двусмислени молби и похвали.

Промяната и корекцията на неприемливото поведение е дълъг процес, изискващ време, усилия и търпение от страна на всички, които взаимодействат с детето с множество увреждания. Практиката показва, че по-ефективно е успешното манипулиране на предпоставките от страна на възрастния, отколкото директната намеса. Извършеният анализ позволява да се предприемат опити за предвиждане с цел избягване и предотвратяване на неприемливото поведение. Несъмнено това е по-добрият вариант, отколкото корекция и промяна на вече появило се нежелателно поведение.

Прилагането на алтернативните стратегии за приобщаването на децата с множество увреждания според Д. Георгиева „предполага наличието на определен модел от професионални и личностни характеристики на специалния педагог“ (Георгиева, 2019). Някои от тези характеристики са: емпатия, сензитивност, добре развита бързина и ловкост на реакцията. Данни относно професионално-личностния профил на педагога се срещат в специализираната литература сравнително отдавна. Отразяват се и в съвременни източници, в които изследователите представят своите поразгърнати или обобщени интерпретации (Шивачева-Пинеда, 2001; Тенева, 2018; Неминска, 2015).

За да реализират своите възможности, децата с множество увреждания се нуждаят от своеобразни стратегии за приобщаване. Свообразието се манифестира чрез нестандартните способности за обучение, комуникация, формиране на социално желани поведенчески модели. Със своята всеотдайност и професионализъм специалистите оптимизират процеса на социализация, осъществяващ се в резултат на принципа за приобщаване. Добронамереност, овладяност, последователност, търпение в обучението и терапията – и резултатите няма да закъснеят.

ЛИТЕРАТУРА

- Георгиева, Д. (2019). *Алтернативна комуникация при деца с множество увреждания*. Ст. Загора: Изд. „КОТА“.
- Georgieva, D. (2019). Specific communication in deaf children and children with combined sensory disorders. *Socio Brains International Scientific Refereed Online Journal with impact factor*, Issue 53, January 2019, p. 13.

- Георгиева, Д. (2019). Облекчаващата комуникация като алтернативен метод за обучение в писмена комуникация при деца с множество нарушения. *Стратегии на образователната и научната политика*, XXVII (2), 184.
- Георгиева, Д., Нончева, Д. (2017). Структурираното обучение като алтернативен метод в обучението и комуникацията при деца с комбинирани нарушения, *Педагогически форум* (електронно списание), бр. 2, Ст. Загора.
- Неминска, Р. (2015). *Симулационно-базирано педагогическо обучение*. Ст. Загора: Изд. „КОТА“.
- Тенева, М. (2018). Професионални характеристики и качества на учителя. *Педагогика*, 90 (2), 194 – 204.
- Цветкова, М. (2015). *Педагогика на деца и ученици с множество увреждания*. София: ИК „Феномен“.
- Чулков, В. Н. (2000). Развитие и образование на деца с сложни нарушения на развитието. *Специална педагогика*, под ред. Назаровой, Н. М., Москва.
- Шивачева-Пинеда, Ив. (2001). Обучение и креативност. *Сборник от научна сесия на тема „Техника, технологии и образование“ с международно участие – Секция 2: „Непрекъснато образование и развитие на човека – предизвикателство и изискване на новото хилядолетие“*, Ямбол, 9–13.
- Alper, S. (2002). Students with moderate and severe disabilities: Definitions and descriptive characteristics. In: D. L. Ryndak & S. Alper (Eds.) *Curriculum and instruction for students with significant disabilities in inclusive settings* (2nd ed., pp. 1-11). Boston: Allyn and Bacon.

Нормативни документи

НАРЕДБА за приобщаващото образование. Обн. - ДВ, бр. 86 от 27.10.2017 г., в сила от 27.10.2017 г., Приета с ПМС № 232 от 20.10.2017 г.

Петя Вълчева Михайлова

Педагогически факултет
Тракийски университет - Стара Загора
България
СДК 203 „Детски учител“

Petia Valcheva Mihailova

Faculty of Education
Trakia University - Stara Zagora
Bulgaria
SDK 203 “Children's teacher”

e-mail: petia.v@abv.bg

Рецензент: доц. д-р Дияна Георгиева